

На допомогу студентам, аспірантам і викладачам юридичних вишів та факультетів

Редколегія міжнародного фахового видання «Правничий вісник університету «КРОК» у рубриці «На допомогу студентам, аспірантам і викладачам юридичних вишів та факультетів» продовжує публікувати коментарі фахівців історії держави і права зарубіжних країн стосовно найвідоміших пам'яток правової культури народів світу, які вивчають на першому курсі студенти юридичних факультетів українських вишів. У випуску №19 пропонуються науково-методичні матеріали до вивчення історико-правових пам'яток Стародавньої Індії – Законів Ману та Артхашастри Каутильї, написаних доктором юридичних наук, професором кафедри історії держави і права юридичного факультету Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова Н.А. Крашенінніковою.

Матеріали підготував до друку доцент кафедри теорії та історії держави і права кандидат історичних наук М.М. Корінний.

Тема 3. Дхармашастра Ману (Закони Ману) і Артхашастра Каутильї

План семінарського заняття

1. Специфічний характер і місце Законів Ману і Артхашастри Каутильї в правовій системі Стародавньої Індії.
2. Правове становище основних груп давньоіндійського суспільства, відображене в цих пам'ятках права.
3. Правове регулювання майнових відносин за Законами Ману і Артхашастрою.
4. Шлюбно-сімейне право.
5. Злочини і покарання.
6. Суд і процес.

Мета семінарського заняття

Метою заняття є вивчення джерел, принципів, інститутів права Стародавньої Індії на основі її історико-правових пам'яток – **Законів Ману** (II ст. до н.е. – II ст. н.е.) і **Артхашастри Каутильї** (I ст. до н.е. – I ст. н.е.)¹.

Порівняльний аналіз правових норм ЗМ – найвідомішої з дхармашастр, збірників релігійно-моральних і правових приписів, і АК – трактату про мистецтво політики та управління державою сприяє поглибленому розумінню особливостей державно-правового розвитку однієї з небагатьох великих східних цивілізацій, що не тільки пережила кілька тисячоліть драматичної історії, а й у новітній час посідає гідне місце у світовому цивілізаційному процесі, демонструючи людству зразки високої державно-правової культури. Період із II століття до н.е. по V ст. н.е. розглядається фахівцями здебільшого як класична епоха давньоіндійської цивілізації. Це час становлення найхарактерніших рис її соціальної організації, усталеної кастової системи, традиційної культури.

У новітній Індії до сьогодні співіснують дві сфери суспільних відносин – відживаюча добуржуазна (з її крайньою релігійністю, ритуалізмом, общинно-колективістськими,

¹ Авторство Артхашастри, що дійшла до наших днів із глибини віків, приписується Каутильї (далі – АК), раднику царя Чандрагупти з династії Маур'їв (IV-II ст. до н.е.). За уточненими даними, цей твір з'явився значно пізніше і є кінцевим результатом розвитку світської правової літературної традиції артхашастр. Багато з положень цих трактатів були запозичені дхармашастрами. Укладання Законів Ману (далі – ЗМ) традиція приписує міфічному пращурові всіх людей – Ману.

кастовими традиціями) і сучасна – капіталістична («вестернізована», «раціоналізована»), кожна зі своєю системою духовних цінностей, норм права і моралі. При цьому у сфері регулювання традиційних суспільних відносин, що збереглися здебільшого в індійському селі, провідна роль і нині належить не правовим, а релігійно-етичним нормам і приписам: кожному індусові необхідно неухильно дотримуватися своєї дхарми, релігійного обов'язку, усталеного звичаями життєвого порядку в його краї, селі, варні, касті, великій сім'ї.

Поняття дхарми багатогранне, воно несе в собі елементи релігійного, морального і правового змісту. В Індії взагалі не існує поняття-відповідника західному уявленню про релігію як таку. Індологи виходять з того, що найближчим еквівалентом тут можна вважати саму дхарму (що означає «закон», «порядок») як космічне і моральне явище, яке включає в себе слідування певним нормативним приписам: ритуальним, культовим, морально-правовим.

Центральною ідеєю індуїзму, проголошеною ще в старовину в якості однієї з головних основ світогляду всіма течіями індійської релігійно-філософської думки, є вчення про карму – віру в перевтілення людини залежно від вчинків, здійснених за всі попередні життя, і накопичених чи розтрачених заслуг у виконанні дхарми в земному житті, у можливість повного звільнення людської душі (Атмани), її виходу з суєтного, беззмістовного кола перевтілень (Сансари) і досягнення повного злиття з світовим духом Абсолютом (Брахманом), тобто з вищим божеством, що керує світом, у тому числі й етико-релігійними вимогами, що висуваються до людини. У давньоіндійській ведичній літературі карма у вузькому сенсі цього слова має значення обряду, в широкому – діяння. З часом під кармою стали розуміти діяння, що призначалося людині його дхармою, різною для представників кожної варни і ашрами.

1. Специфічний характер і місце Законів Ману і Артхашастри Каутильї у правовій системі Стародавньої Індії

Відповідаючи на перше питання, студентові не слід забувати про те, що дані, які містяться в шастрах, мають здебільшого схоластичний, достеменно тенденційний характер, оскільки первісною метою брахманів під час написання дхармашастр було: створення підручників для своїх учнів, ознайомлення їх зі своєю релігійно-філософською мудрістю, правовими і моральними устоями, приписами, виховання їх у дусі неухильного слідування дхармі. АК як трактат про політику являє собою теоретичний виклад державницької мудрості, настанов не одному, а всім правителям (раджам) Індії. Ці настанови ґрунтувалися не на узагальненні фактів політичної історії конкретної держави Маур'їв.

Подана в АК держава (структура державних, судових органів, їх функції тощо) – абстрактний образ, створений у рамках науки шастр, що поєднує характерні риси багатьох держав, які реально та більш-менш успішно функціонували на той час. Разом з тим дані про норми права, що містилися в шастрах, не були продуктом довільної творчості брахманів, які відбирали, модифікували, доповнювали найпоширеніші та загально визнані норми звичаєвого права. У цьому зв'язку особливої уваги заслуговує в АК кн. III «Сфера діяльності суду», безпосередньо пов'язана з кн. IV «Про підтримання громадського порядку». У кн. III неважко знайти відображення 18 приводів судового розгляду – по суті класифікацію судових позовів. У логічно-тематичній послідовності в ній наведено й самі правові норми, що стосуються власності, договорів, шлюбу, успадкування майна тощо.

Не можна заперечувати впливу на укладання шастр і державних настанов. У Стародавній Індії поряд із поняттям «дхарма» існувало також поняття «ньяя» – закон, близьке

до європейського значення цього слова. Свідченням присутності державних настанов найбільш яскраво виявляються в Артхашастрі, яка надавала особливу правову (юридичну) силу едиктам правителя в порівнянні з іншими джерелами права Стародавньої Індії, а саме: дхармашастрами, судовою практикою, звичаями.

Студентові-юристу у зв'язку з аналізом двох вищевказаних історико-правових джерел необхідно відповісти на такі запитання:

1. Із якими історичними обставинами пов'язана поява у Стародавній Індії двох літературних традицій правового жанру: світської, кшатрійської (Артхашастра) і релігійної, брахманської (дхармашастри)?

2. Яке місце вони посідали серед джерел права Стародавньої Індії; у чому полягала принципова схожість і відмінність їх принципів, інститутів і норм?

У цьому зв'язку особливої уваги заслуговує *релігійна теорія джерел права ЗМ*, до числа яких були віднесені «Веди, смріті, схвалений звичай і те, що узгоджується з доброю совістю» (ЗМ. II. 12).

Критичний розгляд цієї теорії передбачає характеристику кожного з перерахованих у вищезгаданому фрагменті Дхармашастри понять. Необхідно також дати пояснення вкрай суперечливому характерові окремих положень і норм ЗМ, що тлумачаться виходячи з численних фіктивних посилань брахманської ортодоксії на рівний авторитет усіх дхармашастр, їхню істинність, оскільки всі вони нібито віками зберігають «запам'ятовану» мудрість Вед¹.

Студент повинен обґрунтувати пріоритетну роль у системі джерел давньоіндійського права місцевих традицій, звичаїв, посилання на які містяться в багатьох статтях ЗМ (VIII. 41; 46 та ін.) і АК (III. 1 (40) та ін.). У межах широкої інтерпретації шастр звичай постає як «поведінка добродійних, розумних людей» або як їхня «спільна думка» (АК. III. 1 (40)).

2. Правове становище основних груп давньоіндійського суспільства, відображене у вищезгаданих пам'ятках права

Специфіка соціального устрою давньоіндійського суспільства тісно пов'язана з його жорстким становим поділом на чотири варни: **брахманів** – священнослужителів; **кшатрійів** – правителів і воїнів; **вайшійів** – землеробів і **шудр** – лакеїв, покликаних обслуговувати забаганки представників трьох вищих варн «з покірністю». Концепція «*варнашарами*», чи релігійно-морального статусу індуса згідно з його належністю до конкретної варни, є основою ортодоксального права Стародавньої Індії.

Студентові необхідно перш за все чітко з'ясувати походження і співвідношення таких різних соціальних категорій, як «клас», «варна» і «каста»².

У шастрах достатньо свідчень про існування рабоволодіння в Стародавній Індії, зокрема про джерела рабства, про безправне становище рабів, яких продавали, здавали в найм, під заставу тощо. Студент може скласти доволі повне уявлення про їхнє становище з аналізу статей ЗМ (VIII. 163; 415; IX. 48; 54-55 та ін.). Однак про рабів у ЗМ і АК говориться значно менше, ніж про іншу станову групу неповноправних представників

¹ Веди – це священні книги індійців глибокої давнини (кінець II тис. до н.е. – кінець I тис. до н.е.). Поняття «*смріті*» означає (тлумачиться як) «запам'ятована», тобто традиція, що передається від покоління до покоління по пам'яті, іде з глибини століть від визнаних авторитетів. Так називаються ритуальні, наукові, правові трактати, що коментують Веди. Самі трактати відомі під назвою *дхармасутр* («сутра» – нитка), а на основі найдавніших із них – Гаутама, Баудхаяни, Апастамби, Васіштхі (VI-III ст. до н.е.) – і виникла доволі широка правова література *дхармашастр*, у тому числі й ЗМ (Манусмріті чи Манав дхармашастра). Аналізуючи відображення в шастрах характер соціальної структури ремісників.

² Це питання досі є дискусійним у вітчизняному сходознавстві.

давньоіндійського суспільства – варну шур. Це є доволі яскравим свідченням того, що рабоволодіння в цій країні, за всієї його значущості, не виконувало структуроутворювальної соціальної функції.

Перший розділ ЗМ містить міфологічне пояснення походження варн – станів, створених Ману зі своїх вуст (брахмани), рук (кшатрії), стегон (вайшії) і ступнів ніг (шудри), що й визначає їхній спадково-професійний характер: жерців, воїнів тощо (ЗМ. I. 87-91). При цьому підкреслюється особливе місце брахманів, «кращих» серед людей з огляду на переваги їхнього народження, людей, які мають «право на все» (ЗМ. I. 100). Між варнами існують не тільки правові, професійні, а й більш важливі для Стародавньої Індії статусно-престижні, релігійно-ритуальні відмінності, пов'язані із залученням представників трьох вищих варн до вивчення священних книг, через що вони одержали привілейоване становище «двічі народжених» (на відміну від шудр – один раз народжених) (ЗМ. II. 37; X. 4).

Цим міфологічним поясненням необхідно протиставити наукову теорію походження варн: виникнення спочатку перших трьох варн, варн «двічі народжених» (причиною цього стало насамперед поглиблення розподілу праці, арійські завоювання тощо), а згодом – варни шудр, свідчення про які в шастрах є вкрай суперечливими.

Так, в одних випадках розрізняються раби і шудри, раби і особи, які використовувалися як прислуга, в інших ця диференціація відсутня. Поняття «даса» в ЗМ (X, 32) одночасно позначає і невільника, і особу, що використовується як прислуга. Суперечливими є свідчення про правовий статус рабів. АК, наприклад, говорить скоріш за все про домашнє рабство, надаючи рабу певні майнові, спадкові, шлюбно-сімейні права (III. 13 (20-25)). Пояснюється це тим, що процес класоутворення в Стародавній Індії мав незавершений характер, а рабство було однією з форм неповноправності, далеко не єдиною. Тут широко був представлений, за словами К. Маркса, «барвистий хаос перехідних форм», численні проміжні соціальні становища від свободи до рабства. Не випадково розд. 13 кн. III АК містить «Статут про робітників і рабів», у якому підкреслюється схожість статусу раба з найманим робітником, становище якого подекуди було значно важчим, ніж становище раба, забезпеченого хоча б скромним харчуванням. У цьому розділі йдеться, наприклад, про поширення в Стародавній Індії «заручництва» рідних, про «самозаставу» за борги, при цьому вказується, поряд із деякими правами невільників (АК. III. 13 (20-25)), і на низку прав вільного, який «продав себе» (АК. III. 13 (1, 2, 9, 13)).

Якщо закон карми¹ є ідейною основою традиційної Індії, то структуроутворювальною основою її соціальної організації є каста, що формується до кінця стародавнього періоду її історії, існує тут близько трьох тисяч років і яка понині представлена майже трьома тисячами значних різновидів, не рахуючи більш дрібних утворень – підкаст (джаті). Каста, субстратом якої є варна, це соціальна спільнота чи група за народженням, спадкова, ендогамна, закрита для проникнення в неї сторонніх, яка традиційно спеціалізується на одному з різновидів господарської діяльності чи колу занять із яскраво виявленою кастовою свідомістю і посідає певне становище в складній індійській соціальній ієрархії.

Якщо верхні соціальні межі ієрархічно організованої системи кастової соціальної нерівності визначає становище особливо шанованих «вищих» каст брахманів, які вважаються «вічним втіленням» дхарми (ЗМ. I. 90), виконують особливу гіперсоціальну

¹ Карма (санскр. karma – діяння, відплата) – в індійській релігії, міфології, етиці: сукупність усіх добрих і поганих справ, здійснених особою в попередньому існуванні (до перевтілення істоти в людину і в цьому житті), які визначають її долю та форму переродження (переселення душі) в майбутньому.

функцію «збереження скарбниці дхарми», виховання інших у дусі незмінного слідування дхармі, то нижні її межі ще в Стародавній Індії визначало позаварнове становище каст «недоторканих», яких зазвичай у шастрах називали чандалами, швапачами, ізгоями, пар'яями тощо. Відносини з ними чітко регламентувалися в шастрах численними обмеженнями, спеціальними ритуалами «очищення від забруднення» під час спілкування з ними (ЗМ. X. 51-57) тощо.

Варто особливо підкреслити, що якщо в Стародавній Індії «благополуччя» («шрі») традиційно не пов'язувалося з накопиченням багатств, оскільки воно більшою мірою визначалося соціальним престижем, владою, то вже на кінець ведичного періоду (із середини I тис. до н.е.) стали дедалі більше поглиблюватися відмінності в економічному становищі тих чи інших прошарків населення. У шастрах можна знайти багато згадок про мудрів, які володіли значними багатствами («численними стадами (отарами, табунами)»), здатних утискувати самих брахманів (ЗМ. X. 129). Докази як соціально-економічного розшарування варн, так і стримуючого впливу на ці процеси варнових, кастових, обцинних, великосімейних відносин можна знайти і в інших положеннях шаштр.

На підставі вивчення ЗМ та АК студент може самостійно підтвердити загальний висновок, що всі правові норми шаштр, які регулюють майнові, шлюбно-сімейні та інші відносини, ґрунтувалися в цих пам'ятках права на жорсткому уявленні про давньоіндійське суспільство як таке, що поділене на чотири нерівноправні варни та протиставлені позаварновим «нечистим» кастам «недоторканих».

3. Правове регулювання майнових відносин за Законами Ману і Артхашастроу

Необхідність першочергового розгляду в ЗМ та АК правових норм, що регулюють майнові, поземельні відносини, пов'язана перш за все з тим, що їх аналіз більшою мірою, ніж аналіз інших норм, може дати уявлення про соціально-економічний устрій давньоіндійського суспільства.

Варто зазначити, що шаштрам були відомі поняття рухомого і нерухомого майна. До останнього відносилися будинок, поле, сад, зрошувальні споруди, водойми (АК. III. 8 (2)). Вони свідчать як про обцинне, так і про приватно-сімейне володіння нерухомістю, перш за все землею і водоймами (особливо ретельно охоронялися громадою священні водойми) (АК. III. 10 (2)). Землеволодіння обцини, як і приватно-сімейне землеволодіння, яким розпоряджався глава сім'ї («карта»), було пов'язане з широкими правоможливостями, близькими за обсягом до прав власника, оскільки землю можна було продати, здати в оренду, подарувати, особливо храмам.

Між тим у Стародавній Індії, як і в інших давньосхідних країнах, не було відоме поняття приватної власності на землю. Індивідуалізації земельної власності перешкоджало тривале збереження обцинних (громадських), кастових, патріархально-великосімейних зв'язків, а також визнання верховної державної власності на землю правителя (царя, раджі), влада якого усвідомлювалась як сакральна. Ця влада реалізовувалася шляхом перш за все одержання ним ренти-податку («балі»), про що детально говориться в ст. 118, 128, 129, 133 розд. VII ЗМ та ін. Цар, що здебільшого виступає в шаштрах як вищий суддя в земельних спорах, міг узяти собі (тобто привласнити) будь-яку нерухомість, що фіктивно оспорувалася сторонами як нічийна, як земля несільськогосподарського призначення чи угіддя, що «втратили власника-господаря» (АК. III. 9 (16)). Обцинна власність, до якої входили пасовища, ставки, колодязі приміські сади тощо, позначалася спеціальними порубіжними (межевими) знаками (ЗМ. VIII. 245; 262; 263), у разі невідзначеності яких цар самостійно визначав межі земель (ЗМ. VIII. 245). Полишені (запу-

цені та кинуті) землі міг обробляти будь-який землероб, його не можна було вигнати з общини, якщо він не був «ворогом чи грабіжником» (АК. III. 10 (18)).

Разом з тим за всієї широти землеробських прав общинника він не був повністю незалежним (вільним) щодо розпорядження землею як своєю приватною власністю: не міг, наприклад, вільно продавати землю, оскільки в такому разі переважне (привілейоване) право на її купівлю належало родичам і сусідам (АК. III. 9 (1-3)); не міг закинути і не обробляти належну йому ділянку (АК. III. 10 (8-9)).

Продаж землі був украй рідкісним явищем у Стародавній Індії. Правові обмеження, пов'язані з варною належністю, відповідним чином позначалися й на способах придбання власності (ЗМ. X. 115), яких, однак, не завжди дотримувалися в умовах поглиблення майнової нерівності як вищих, так і нижчих варн (ЗМ. X. 96; 129 та ін.).

Судячи з даних давньоіндійської літератури, саме поняття «власність» стало складатися у Стародавній Індії лише в першій третині I тис. до н.е. ЗМ чітко розрізняють право власності та право користування річчю, говорять про термін давності у 10 років, після якого власник позбавлявся права «одержати назад» будь-що, якщо він мовчки спостерігав за використанням його речі з боку іншої особи. АК уже чітко розрізняє терміни давності для переходу користування у власність на рухоме чи нерухоме майно – відповідно 10 і 20 років (III. 16 (29)). Всебічній охороні прав власника присвячено численні статті ЗМ і АК, пов'язані зі злочинами та покараннями.

Більше половини з 18 приводів судового розгляду, вказаних у ЗМ, становлять норми, що стосуються зобов'язань, договорів позики, купівлі-продажу, зберігання тощо. За всієї казуїстичності більшості положень шаштр студентів необхідно звернути особливу увагу на низку формулювань, що відносяться до загальних правових принципів, спільних для всіх договорів умов. У спеціальному розд. III АК «Установлення про угоди. Ведення слідства», а також у ст. 163, 167, 168, 264 розд. VIII ЗМ містяться загальні вимоги до форми, умов укладання договору, положення про «вади волі», недієздатність сторін тощо, що унеможливорює оборудку.

Особливий інтерес мають положення шаштр про найдавніший договір займу, що свідчить про тривалий шлях його формування. З одного боку, норми ЗМ говорять про широке розповсюдження лихварства, безуспішні спроби держави якось обмежити лихварські відсотки¹, а з іншого – про збереження первісних способів отримання (відшкодування) боргу з допомогою самоправства, самосуду, санкціонованих державою. До цього висновку студент може дійти на основі аналізу ст. 150, 151 та 176 розд. VIII ЗМ і відповідних статей розд. 11 кн. III АК. Значну увагу шаштри приділяють гарантіям виконання договорів. АК присвячує цьому питанню спеціальний розд. 11 кн. III «Про неповернення боргу», оговорюючи «законні місячні проценти» за окремими різновидами боргів (III. 11 (1-3)), штрафні санкції за невиконання, затримку виконання боргових зобов'язань. Стаття 3 з низки вказаних статей свідчить про низьку ефективність слабкої давньоіндійської держави щодо «забезпечення порядку» та можливість кредитора нав'язувати боржникові будь-які умови.

У ЗМ і АК передбачається й більш ефективний засіб виконання боргових зобов'язань – завдаток (АК. III. 12 (11-12)). Украй суперечливо вирішується в ЗМ і АК питання про продаж рідних і близьких, їх застава за борги, а також про самопродаж і самозаставу, які водночас жорстко засуджуються (ЗМ. XI. 60-62) і дозволяються, але з низкою застережень, що визначають, наприклад, особливий «нерабський» статус того, хто «самопродався», якого не можна було примушувати виконувати брудну роботу, виносити трупи тощо. Передбачався штраф за застава неповнолітнього арія (варвару дозволялося

¹ Традиційне правило «дамдупада» приписувало, щоб сума процентів не перевищувала вартість самого боргу (ЗМ. VIII. 151).

заставляти нащадків), сума якого зростала залежно від порядку (послідовності) варн (від шудри до брахмана) (АК. Ш. 13 (1)). Нащадки людини, яка «продала себе», залишалися вільними.

Аналізуючи статті цього розділу, студент повинен звернути увагу на відносно гуманне ставлення до «домашніх рабів» (АК. Ш. 13 (20)), заохочення відпуску невільника на волю після одержання викупу, спадкові права раба, звільнення від рабства нащадків, народжених від господаря рабинею, як і її самої (АК. Ш. 13 (21-25)).

Велика кількість статей у шастрах свідчить про значне поширення в Стародавній Індії найманої праці, а також присвячена договорам особистого і майнового найму, оренди землі тощо, норми яких свідчать про вкрай важке становище найманого працівника (ЗМ. X. 85; XI. 60-62 та ін.).

Під час аналізу норм, що стосуються договорів, слід відзначити наявність заборони на заняття торгівлею для представників вищих варн (ЗМ. X. 85 та ін.), а також поступовий процес упорядкування договорів купівлі-продажу з метою зміцнення товарно-грошових відносин. Якщо в ранніх шастрах цей договір міг бути розірваний у будь-який час, то в ЗМ лише протягом 10 днів після укладання угоди, в АК відмові від проданого чи купленого, як приводу судового розслідування, присвячено розд. XV. Характерно, що в цьому ж розділі передбачалися також умови розриву шлюбних договорів.

4. Шлюбно-сімейне право

Головним осередком давньоіндійського суспільства була звичайна велика сім'я, «неподільна», що включала кілька поколінь родичів по чоловічій лінії з їхніми дружинами і нащадками. Ця сім'я, яку очолював старший чоловік – головний управитель спільноти, мала патріархальний характер. Доньки, які виходили заміж, переходили в іншу сім'ю. При цьому вони не мали жодних прав на сімейне майно. Краща частка під час розподілу сімейного майна належала старшому братові, на якого покладався обов'язок продовження роду, культу предків.

Шлюбно-сімейним і спадковим відносинам, «вічній дхармі чоловіка і дружини», присвячено в шастрах велику кількість положень: у ЗМ – переважно в розділах III і IX, в АК – у розділах 3-7 кн. III. Пояснюється це тим, що варно-кастова традиційна структура індійського суспільства за давніх часів (і значною мірою нині) будувалася на шлюбних, кастових ендогамних, родових екзогамних обмеженнях і вимогах гіпергамних шлюбів, у яких чоловік, а не дружина повинен був мати більш високий ритуальний статус, оскільки діти успадковували ритуальний статус свого батька, який впливав не тільки на їхнє соціальне становище, а й на становище серед інших каст і підкаст тієї чи іншої місцевості, соціальної групи, до якої вони належали. У шастрах міжварнові шлюби засуджувалися, суворо заборонялися шлюби з жінками нижчих варн (правило «пратіломи»), але дозволялися шлюби, коли чоловік належав до більш високої варни, ніж дружина (правило «ану ломи») (ЗМ. III. 12-15 та ін.).

Свідчення особливо важливої ролі традиції у сфері шлюбно-сімейного права студент може знайти, аналізуючи велику кількість положень, настанов шастр, зокрема про 8 дозволених форм шлюбу, властивих конкретній варні (ЗМ. III. 21; АК. III. 2 (2-9)); форми залежності жінок від батька, чоловіка чи сина (ЗМ. V. 147-155)); обмеження жіночих майнових прав тощо. Головним призначенням дружини вважалося народження та виховання дітей, перш за все синів, на яких покладався обов'язок принесення жертвоприношень предкам. Жінка подекуди в шастрах прирівнювалася до тварини, раба. Численні статті шастр вимагають суворого послуху дружини своєму чоловікові, який із виховною метою міг її безкарно образити, скривдити, навіть побити (АК. III. 3 (2)). Однак загальні правила суперечили іншим, значно давнішим традиціям (заповід-

ям) шастр, що возвеличували жінку-матір, відводили їй гідне місце в сім'ї (ЗМ. II. 145; III. 57; 60 та ін.).

Труднощі в пошуках престижного нареченого і святий обов'язок батька видати доньку заміж були підґрунтям для поширення шлюбів неповнолітніх, визнання дійсними шлюбів із неосудним, важко хворим чоловіком (АК. III. 2 (46-47)).

Шлюб у дхармашастрах визнавався священним і нерозривним для жінок. Були заборонені повторні шлюби вдів (ЗМ. IX. 71). Дружина не звільнялася від чоловіка ні в разі її продажу чи залишення одинокою чоловіком, ні навіть у разі його смерті, що передбачало особливе вшанування традицією жінок, які здійснювали обряд самоспалення «сагі» після смерті свого чоловіка. Жінка повинна була шанувати чоловіка навіть «аморального, розбещеного, позбавленого будь-яких чеснот» (ЗМ. V. 151; 154).

Розлучення було відносно вільним і безпроблемним для чоловіка, особливо якщо жінка мала якісь вади: була безплідна, грубила чоловікові, страждала від хвороб тощо. У якості альтернативи чоловік міг привести в дім іншу дружину. Порівнюючи відповідні норми шлюбно-сімейного права ЗМ і АК, студент може відзначити їх більш «ліберальний» характер в АК. Тут дружина (за певних обставин) мала можливість не тільки залишити чоловіка, наприклад, у разі залишення її без засобів до існування через тривалу його відсутність тощо, а й розлучитися за взаємною згодою, якщо вона «ненавидить чоловіка» (АК. III. 2 (48); 3 (15); 4 (1, 24, 25, 28, 37)). В АК допускалися й повторні шлюби вдів (III. 2 (21)), певною мірою було впорядковано шлюби неповнолітніх (III. 3 (1)).

5. Злочини і покарання

Перераховуючи численні приводи для судового розгляду, укладачі ЗМ від договорів переходять до конкретних деліктів – злочинів. Однак поняття «злочин» у шастрах остаточно не сформулювалося і чіткої межі між деліктом і злочином не проведено ні в ЗМ, ні в АК, де, наприклад, норми про продаж чужої речі та неповернення боргу подано в логічному взаємозв'язку і трактувалися як завдання збитків, що каралося штрафом. Характерною рисою делікту-злочину була його близькість до поняття «гріх», у трактуваннях ЗМ вони здебільшого співпадали. В основі їх розмежування був не характер здійсненого діяння (вчинку), а покарання за нього (ЗМ. IX. 235): у першому джерелі – штраф, тілесні покарання, вигнання з країни і навіть смертна кара, у другому – спокутування (прагнення заслужити прощення).

Особливої уваги під час розгляду злочинного діяння заслуговують свідчення розуміння укладачами шастр загальних інститутів, принципів, що торкалися всіх складів злочинів: співучасті, рецидиву, форм вини (умисел і необережність), обставин, що пом'якшували чи, навпаки, посилювали покарання тощо.

Тут студентові надається широке поле для творчої пошукової діяльності щодо виявлення в тексті пам'ятки статей, які нині відносяться до «загальної частини» кримінального права (зокрема, АК. III. 4 (7-8); 18 (10) та ін.; ЗМ. VIII. 349-350; 378; IX. 227; 278; 280).

Варто підкреслити, що під час винесення покарань шастрами враховувалася перш за все варнова належність звинуваченого і потерпілого, а також стать, вік, родинні зв'язки сторін, ступінь свідомості, мотиви й обставини здійснення злочину. Загальним правилом було те, що високий варновий статус пом'якшував покарання злочинця, за одного характерного виключення стосовно злодія-брахмана, з якого стягували значно більший штраф, ніж на шудру (ЗМ. VIII. 337-338). Особливо каралися злочини, пов'язані з посяганням на майно царя чи храму (ЗМ. IX. 280).

Окремі види злочинів для більшої чіткості та розуміння слід аналізувати за найбільш поширеною традиційною схемою (залежно від об'єкта посягань): злочини проти дер-

жави, особистості, власності, сім'ї, шлюб тощо. У шастрах ця послідовність не дотримується. В АК, наприклад, розділу 17 «Про пограбування» передую розділ 18 «Образа словом» і розділ 19 «Скривдження дією». Стосовно ЗМ взагалі важко говорити про будь-яку послідовність у розташуванні кримінально-правових норм чи більш-менш повний перелік злочинів проти правителя, правлячого режиму, релігії, посадових злочинів. Нечисленні посилання на них містяться в АК (ІІІ. 10 (2); 18 (12) та ін.) і ЗМ (ІХ. 231-232; 258). Величезна кількість норм, що входили в загальне поняття «насильство», торкається злочинів насамперед проти особистості: убивство, завдання тілесних ушкоджень, образа словом чи дією (вчинком). Убивство убивці було загальним правилом, що поширювалося навіть на брахмана, для якого вищою мірою покарання за інші злочини було вигнання з каст. Тілесні ушкодження відносилися до образ дією (АК. ІІІ. 19 (12)). Тілесна недоторканність, гідність людей розцінювалася залежно від їхньої варнової належності (ЗМ. VIII. 267-270; 276).

Загальним із перших перерахованих у ЗМ гріхів і злочинів вважалася зрада дружини чоловікові, що розглядалася не стільки як посягання на особистість, скільки посягання на чужу власність (батька, чоловіка тощо) (див., зокрема, ЗМ. ІХ. 33; 48 та ін.).

Аналіз відповідних статей АК і ЗМ дасть студентів уявлення про нечіткість меж між злочинами проти особистості, власності, сім'ї та моралі. Майно людини розглядалося в нерозривній єдності з її особистістю. У майновому плані трактувалося й становище жінки. Тобто в шастрах проглядається зв'язок між перелюбством і отравленням поля.

Значне місце в шастрах посідають майнові злочини. Пограбування в них розглядається окремо від крадіжки, що каралася залежно від вартості вкраденого, варнової належності злочинця, умов здійснення (нічна крадіжка чи денна, із проломом тощо) (ЗМ. ІХ. 276 та ін.).

Радимо студентам скласти перелік відомих шастр покарань, що свідчать про значну суворість їх у ЗМ порівняно з АК (ЗМ. VIII. 323-324; АК. ІІІ. 17 (9) та ін.), і спробувати дати пояснення цієї обставині.

6. Суд і процес

У Стародавній Індії існували системи правосуддя різних рівнів: від царського до внутрішньообщинного і кастового. Індуська політико-релігійна концепція «богоугодного царя» (девараджі) приписувала цареві виконання важливих державних обов'язків, серед яких особливе місце посідала охорона підданих, а також здійснення правосуддя з допомогою досвідчених брахманів (ЗМ. VIII. 1; 2).

Царський суд, що мав назву «суд Брахми», міг здійснюватися від імені царя «вченим брахманом», знавцем дхарми відповідної касті, області, шрені (ремісничої корпорації), сім'ї. У шастрах всебічно підкреслювалася необхідність справедливого добродійного царського суду. Дхарма царя приписувала йому здійснювати покровительство вдовам, неповнолітнім (ЗМ. VIII. 27-29), при цьому детально йшлося про його відповідальність за порушення правил правосуддя, наприклад, привласнення украденого майна (ЗМ. VIII. 40), примус до початку чи припинення позову (ЗМ. VIII. 43) тощо. У якості тлумача (коментатора) дхарми міг за бажанням царя виступати й неучений брахман (проте у виключних випадках як знавець місцевих звичаїв), але тільки не шудра, що не входив до каст «двічі народжених».

Більшість справ, однак, розглядалася общинними і кастовими судами, особливо справи представників нижчих шудрянських каст і позакастових «недоторканих»¹.

¹ Ці кастові місцеві суди, що не входили до загальної системи державних судів, рішення в яких виносилися на основі місцевих звичаїв, спрощеного тлумачення дхармашастр, існують в Індії й нині.

Більш струнку систему царських судів, покликаних здійснювати правосуддя в кожній адміністративній одиниці з десяти сіл, наводить АК з її судово-процесуальними постановами (Ш. 1 (1)). У цьому ж розділі детально розглянуто судочинство. Згідно з АК правила звинувачувально-змагального за своїм характером процесу з кримінальних і цивільних справ співпадали, передбачали початок судочинства за заявою позовника, порядок виступів сторін тощо (АК. Ш. 1 (17-30)). Широко використовувалося в суді поручительство (або порука). Відповідач був позбавлений при цьому можливості висувати зустрічний позов (звинувачення), крім деяких справ (АК. Ш. 1 (18)). Ухилення чи втеча позовника і відповідача від суду означали визнання вини, що тягло за собою, як і при добровільному прилюдному її визнанні, винесення звинувачувального вироку (присуду, судового рішення). Публічність і змагальність визнавалися необхідними умовами ведення справ у суді, що підсилювалося наявністю у позовника права йти на парі (битися об заклад), який виплачувався у вигляді певної суми на користь царя стороною, що програла спір. ЗМ не виключали й самосуд (VIII. 500).

Загальні риси судового процесу студент може виявити шляхом аналізу відповідних положень ЗМ і АК.

В ієрархії доказів АК на перше місце ставить «очевидність речей», наприклад, коли злочинець був затриманий (спійманий) на місці вчинення злочину; на друге – власне визнання провини у скоєному; чесний розгляд показів обох сторін, які підтверджуються показами свідків, логікою і клятвами. З найдавніших часів в Індії застосовувався також «суд божий» – ордалії (ЗМ. VIII. 114; 115).

Яке місце серед інших доказів займали в шастрах покази свідків і хто міг виступати в якості свідка, студент може з'ясувати на основі аналізу низки статей (ЗМ. VIII. 61-73; АК. Ш. 11 (25-33) та ін.). У ЗМ особливо уважно розглядаються правила судового процесу, пов'язані з конкретними справами, з несплатою боргу, випадками насильства, крадіжки. Загальні вимоги до свідків супроводжуються в шастрах характерними виключеннями («як ними має говоритися правда»), приписами судді про ставлення до свідків тощо. Показово, що в АК помітним є деякий відхід від змагального характеру судового процесу, про що свідчать положення про зберігання в державному архіві даних про спеціальну «науку як ловити злодіїв», про керівництво щодо організації торгур, застосування покарань, наблизених до катувань (АК. IV. 11 (26)). Шастри визнавали в якості доказів також і ті, що були добуті обманним шляхом, шляхом підступу. Важливим доказом у суді вважалася клятва (ЗМ. VIII. 113). Слід звернути увагу на кару за лжесвідчення, які вважалися тяжким злочином (ЗМ. VIII. 111; 112). Аналіз відповідних статей дасть студентові яскраву картину судочинства у Стародавній Індії, заснованого на варновому, кастовому та інших різновидах суспільної нерівності.

Джерела

1. Артхашастра (на межі I-го тис. до н.е. – I-го тис. н.е.) – Див. : Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн : У двох томах; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1998. – Т. 1. – С. 54-62.
2. Артхашастра, или Наука политики / Пер. с санскр. В. И. Вострякова, Е. Е. Обермиллера, Б. В. Семичева. – М. ; Л., 1959. – М., 1993.
3. Законы Ману / Пер. С. Л. Эльмановича, испр. и доп. С. Т. Ильиным. – М., 1960.
4. Из книги законов Ману (між II ст. до н.е. – II ст. н.е.) – Див. : Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн : У двох томах ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1998. – Т. 1. – С. 48-54.
5. Крестовская Н. Н. История государства и права зарубежных стран. Практикум / Н. Н. Крестовская. – Харьков : Одиссей, 2002. – С. 41-76.

6. «Область деятельности судей» : Книга III «Архашастры» / Пер. А. А. Вигасина и А. М. Самозванцева // Вигасин А. А., Самозванцев А. М. «Архашастра». Проблемы социальной структуры и права. – М., 1984.

Література

1. *Бонгард-Левин Г. М.* Индийский брахман Чанакья в античной традиции / Г. М. Бонгард-Левин // Вестник древней истории, 1982. – № 1. – С. 13-26.
2. *Бостан Л. Н.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник / Л. Н. Бостан, С. К. Бостан. – К. : Центр навчальної літератури, 2008. – С. 42-79.
3. *Вигасин А. А.* «Устав о рабах» в Архашастре Каутильи / А. А. Вигасин // ВДИ. 1976. – № 4. – С. 3-19.
4. *Вигасин А. А.* Юридическая тематика в композиции дхармашастр / А. А. Вигасин // Санскрит и древнеиндийская культура. – М., 1979.
5. *Гусева Н. Е.* Индуизм. История формирования, культовая практика / Н. Е. Гусев. – М., 1977.
6. *Ильин Г. Ф.* Основные проблемы рабства в Древней Индии / Г. Ф. Ильин // История и культура Древней Индии. – М., 1963.
7. История государства и права зарубежных стран : Учебно-методическое пособие. Отв. ред. Н. А. Крашенинникова. – М. : Норма, 2003. – С. 18-37.
8. *Крашенинникова Н. А.* Индуское право : история и современность / Н. А. Крашенинникова. – М., 1982.
9. *Кузнецов А. А.* Эволюция индийской касты / А. А. Кузнецов. – М., 1983.
10. *Лелюхин Д. Н.* Государство, администрация, политика в «Архашастре» Каутильи / Д. Н. Лелюхин // ВДИ. 1993. – № 2. – С. 4-25.
11. *Макарчук В. С.* Загальна історія держави і права зарубіжних країн : Навч. посібник / В. С. Макарчук. – Вид. 4-ге. – К. : Атіка, 2004. – С. 25-31.
12. *Мироненко О. М.* Архашастра / О. М. Мироненко // ЮЕ : В 6 т. / Відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1. – С. 148-149.
13. *Самозванцев А. М.* Правовой текст дхармашастры / А. М. Самозванцев. – М., 1991.
14. *Самозванцев А. М.* Теория собственности в Древней Индии / А. М. Самозванцев. – М., 1978.
15. *Хома Н. М.* Історія держави та права зарубіжних країн. Навч. посібник / Н. М. Хома. – К. : Каравела, 2003. – С. 16-42.
16. Чанакья // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : В 86 т. – СПб., 1890-1907.
17. *Чехович В. А.* Законы Ману / В. А. Чехович // ЮЕ : В 6 т. / Відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 2. – С. 489-490.
18. *Burrow T.* Sanakya and Kautalya // Annals Bhandarkar Oriental Research Institute. – Roopna. 1968. 48-49. – P. 17-31.
19. *Goyal S.R.* Kaytiliya and Megasthenes. – Meerut, 1985.